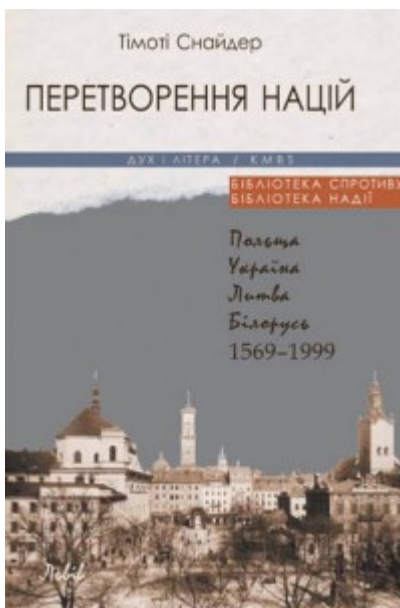

ЯК ОДНА НАЦІЯ СТАЛА ЧОТИРМА: ВИНИКНЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ, ЛИТОВСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Рецензія на книгу [Тімоті Снайдер. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. – Київ: Дух і літера, 2012]

Данило Судин

Існування окремих української, білоруської, польської та литовської націй зараз майже ні в кого не викликає сумніву, окрім деяких імперіалістів та радикальних націоналістів. Але розуміння стосунку чотирьох націй до Речі Посполитої далі є проблематичним. Чи була ця ранньомодерна держава польською чи польсько-литовською, адже в її назві фігурувало *Rzeczpospolita Obojga Narodow*? А якщо так, то чи вона була імперією щодо українців та білорусів? Хоча, чи можемо ми взагалі говорити про те, що Річ Посполита була *національною* державою? Книга **Тімоті Снайдера** "*Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*" (Дух і літера, 2012) є текстом, який пропонує відповіді на ці питання. Книжка була видана на Заході в 2003 р., але до українського читача прийшла лише в 2012 р. І тим не менше, на мою думку, вона краща, аніж бестселер Тімоті Снайдера "*Криваві землі*" (Грані-Т, 2011).

Чому варто читати *Перетворення націй*? Це книжка про формування національних ідентичностей поляків, українців, білорусів та литовців. Якщо про формування української нації видано декілька праць, серед яких зазначу книги Ярослава Грицака "*Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX-XX ст.*" (Генеза, 1996) та Сергія Єкельчика "*История Украины. Становление современной нации*" (К.І.С., 2010),¹ то про білорусів та литовців український читач має не дуже багато інформації. Тімоті Снайдер не подає аж такого детального опису національного відродження цих народів, але загальне враження отримати можна.

Проте праця більш цікава з огляду на її внесок в теорію націй та націоналізмів. Сам Тімоті Снайдер завершує свою книгу такою ремаркою: теорії формування та розвитку націй писалися не істориками, а тому всі узагальнення видаються "паразитами" на історичному матеріалі. Натомість в *Перетворенні націй* автор намагається змінити цей процес на симбіоз, здійснивши фаховий історичний аналіз проблем нації та націоналізму в Східній Європі. Це перевага і сильна сторона праці. Переважно, теоретики націоналізму живуть у "вакуумі", тобто формулюють свої концепції, не володіючи достатньо добре історичним матеріалом. Фактично, вони бачать в минулому те, що хочуть бачити. Тімоті Снайдер підходить до справи з іншого боку: він вивчає минуле, а тоді міркує, як це узагальнити. І хоча його праця не є теоретичною, в ній є декілька таких узагальнень.

1. Два види націй, яких є насправді три. Тімоті Снайдер пропонує розрізняти ранньомодерні та модерні нації. Перші формально нагадують так звані політичні нації, коли людина відчуває лояльність до держави. Але, на відміну від модерних націй, ранньомодерні трохи інакше ставлять акценти в цій лояльності. В ранньомодерних суспільствах співіснують три групи ідентичностей: політичні, культурні (тобто етнічні) та релігійні. Верховною ідентичністю є політична, проте вона не витісняє етнічну та

релігійну. Вона з ними співіснує. Політична ідентичність опирається не на ідею нації, а на ідею **традиції**, тобто лояльності до певних інституцій, а не соціальних груп. А от *модерна політична нація* передбачає саме останній вид лояльності - до співітчизників, тобто громадян однієї держави. Саме завдяки тому, що ідентичність в ранньомодерний час опирається на лояльність інституціям, можливе розмежування різних груп ідентичностей. Політична ідентичність поширюється на сферу політики, релігійна - на сферу релігії, етнічна - на сферу повсякденності. Відтак, ранньомодерне розуміння поняття "нація" не означає претензій цієї ідентичності на статус верховної щодо всіх інших ідентичностей.

Інший тип модерних націй - це нації, об'єднані довкола певної **культури** (*етнічні* нації). Опираючись на цю типологію, Тімоті Снайдер показує, як трансформується ранньомодерна польська політична нація у низку модерних етнічних націй. Проте при цьому автор наголошує: не існує конкретного року, коли з'являється нація. В цьому випадку Тімоті Снайдер свідомо слідує ідеям Вокера Коннора, який в статті "Коли з'являється нація?" наголошував, що формування нації - тривалий процес. Тімоті Снайдер показує, що навіть в межах модерної польської нації співіснували різні її трактування: близьке до ранньомодерного, представником якого був Юзеф Пілсудський, та модерне, поборником якого був Роман Дмовський. І така двоїстість спостерігалася не лише в колі політиків, але й серед простих людей. Наприклад, волиняни міжвоєнного періоду не мислили себе в категоріях модерних націй. Навіть поляки, хоч і жили в Польській державі!

2. Borderlands, або чому необхідно мати свій "П'ємонт"? Ще 1983 р. Ернест Гелнер відзначив, що всі історії націоналізмів стосуються тих рухів, що закінчилися успіхом. Натомість невивченими залишаються "націоналізми, що "не гавкнули", як іронічно їх називає Ернест Гелнер. На його думку, саме ці націоналістичні рухи є найбільш цікавими для дослідника, бо дозволяють виявити, які ж умови є необхідними для успішного завершення національних змагань.

В своїй книзі Тімоті Снайдер звертається саме до таких націоналізмів - білоруського та українського. На перший погляд, це видається дивним, адже обидві нації на початок XXI ст. є загальноновизнаними і мають власні держави. Спершу коротко з'ясуємо ситуацію з білоруським рухом, а тоді перейдемо до українського.

В XIX - першій пол. XX ст. білоруський національний рух був слабший за литовський, хоча білорусів кількісно було більше та й стартові умови для національного відродження білорусів були сприятливішими. Зокрема, навіть в міжвоєнний період дуже багато литовців не знали литовської. Натомість в білорусів була значна маса людей, які знали білоруську. Чому ж литовський націоналізм був успішніший в XIXст.?

Тімоті Снайдер вказує на важливість розподілу нації між різними імперіями, тобто ситуації, коли одна етнічна група опиняється в складі кількох державних утворень. Литовці мали невелику меншину в Німеччині, а тому могли скористатися з різниці в національних політиках, які проводили Берлін та Санкт-Петербург. В Німеччині вони публікують свої твори, які потім "закидають" контрабандою на територію Росії. Так

само поляки, які були розділені між трьома імперіями - Російською, Німецькою та Австро-Угорською, тільки виграла від такого становища. Зокрема, в умовах утисків та дискримінації в Росії та Німеччині, Галичина перетворюється на "польський П'ємонт". Найбільш ефективною такою стратегією гри на суперечностях імперій виявилася для поляків під час Першої світової війни, коли вони скористалися з усіх воюючих сторін: Центральні держави дали їм армію та політичну автономію, а Росія - незалежність. Звісно, тоді такий успіх зумовлений був патовою ситуацією на фронтах, коли перемогу у війні мав принести не успішний наступ, а розвал тилу противника. Відтак, і Центральні держави, і Антанта почали розігрувати "національну карту", тобто підтримувати ті національні рухи, які могли дестабілізувати економічну та політичну ситуацію в ворожих країнах.

Подібну стратегію гри на суперечностях імперій зміг реалізувати український національний рух. А от білоруси виявилися "ув'язненими" в одній державі. Фактично, за межами Російської імперії не було білоруського населення, а тому білоруський рух не був присутній в політичній боротьбі Російської та Німецької імперій.

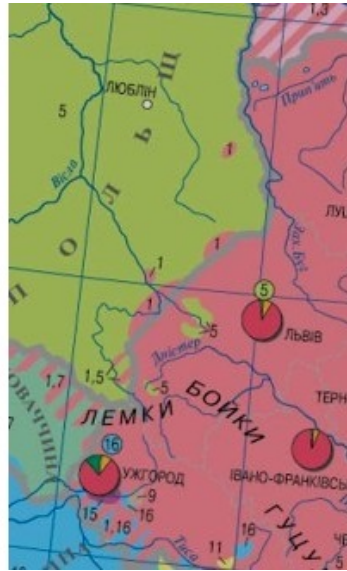
Крім того, Тімоті Снайдер наголошує на важливості стартових умов національних рухів. В цьому плані білоруси мали труднощі у відмежуванні від сусідів: вони мали релігійну ідентичність, схожу до російської - православної, але культурну - схожу до поляків. Відтак, Російська імперія не мала потреби інтенсивно їх русифікувати, адже білоруси вже були своїми (православними), а от білоруси не відчували загрози з боку росіян, бо в культурному плані вважали себе складовими польської ранньомодерної нації. Саме тому білоруський національний рух XIX ст. прагнув відродити Велике Князівство Литовське. Фактично, їм це майже вдалося, адже у 1919 р. було створено Литовсько-Білоруську РСР. Ця держава не була тактичним ходом більшовиків, спрямованим на поширення комунізму і на Литву (як було у випадку з Фінською Демократичною Республікою чи Карело-Фінською РСР в 1939-1956 рр.), а реакцією на вимоги самих білорусів. Тобто навіть на початку XX ст. білоруси мислили себе в категоріях та поняттях ранньомодерної Речі Посполитої. За таких умов в них не міг розвинутися модерний націоналізм. Литовці, наприклад, відчували загрозу з боку польської культури (польської ранньомодерної нації), але їм в подоланні польських впливів допомагала Російська імперія, яка теж хотіла обмежити вплив поляків в Західному Краї.

3. Національне відродження - справа інтернаціонального характеру. З написаного вище стає очевидним, що національне відродження потребує міжнародної підтримки. Литовцям в XIX ст. (не)свідомо допомагали російські імперські чиновники: маючи на меті побороти польську ранньомодерну ідентичність, вони сприяли формуванню литовської модерної нації.

В цьому контексті слід пояснити, чому український національний рух також можна розглядати як приклад невдалого націоналізму. На 1920-і рр. він зазнав поразки, адже незалежної української держави так і не було створено. Хоча Тімоті Снайдер відзначає цікавий факт: на кін. XIX ст. український рух в Галичині був сильнішим, ніж

литовський рух в Литві. Тоді чому в 1920 р. існує незалежна Литва, але відсутня незалежна Україна - хоча б у формі ЗУНР? Така ситуація склалася через геополітичні умови та обставини. В 1918 р. литовців від більшовиків врятували *Freikorps*, які не поспішали повертатися в Німеччину, де їх нічого не чекало, хіба безробіття і злидні. В 1919-1920 рр. більшовики вже не мали ресурсів для наступу на Литву, оскільки мають клопоти з експортом революції в Німеччину та Угорщину та війну з Польщею. А в 1920 р. Антанта вже готова визначити Литву, бо прагне створити "санітарний кордон" довокола Радянської Росії. Цікаво, незалежність Литва отримала завдяки німцям, які посприяли відокремленню Литви від Росії, а тому до 1920 р. Великобританія та Франція не визнавали її як державу, прагнучи відновлення Російської імперії. А от в 1920 р. Антанта змушена була визнати державу, проголошене з а підтримки її ворогів. ЗУНР не мала таких сприятливих умов. В неї не було німецької допомоги та підтримки, а проти неї виступала Польща, яка користувалася прихильністю Франції. Відтак, ЗУНР мала програти. А УНР не мала шансів, бо суперечила проекту Антона Денікін, який мав на меті реставрацію Росії Романових. За таких умов Антанта робила ставку на "білих".

4. Формування національної ідентичності - справа етнічних чисток.

Як не парадоксально, але остаточно модерні концепції нації утвердилися завдяки етнічним чисткам. Причому, етнічні чистки відіграли таку роль не лише щодо українців, але й щодо поляків. Волинь 1943 р. була трагедією, яка дозволила остаточно оформитися польській нації. Тімоті Снайдер пояснює цей механізм таким чином: етнічні чистки руйнують ранньомодерну ідентичність, адже вони опираються на етнічні критерії при визначенні жертв. Якщо

ранньомодерна нація опирається на ідею політичної лояльності державі з чітким розділенням політики (публічне) та етнічності (приватне), то модерна нація ці дві категорії об'єднує. Саме через це часто траплялися абсурдні ситуації, коли поляків-мешканців Волині, які звідти втекли в 1943 р., в 1946 р. ледь не повертали до УРСР, бо в них польська мова була з українським акцентом. Тобто в 1943 р. для українців вони були надто польськими, а в 1946 р. для поляків - надто українськими. Етнічні чистки показували, що слід вибирати, причому вибір робити в поняттях модерних націй. Казати: "Я - *gente rutheni, natio poloni*", - було поганим виходом. Така відповідь не влаштовувала жодну зі сторін конфлікту: політична та культурна одиниця мали співпадати. Відтак, з метою виживання, людям доводилося спішно набувати модерну національну ідентичність.

Чому книжка є недостатньо хорошою?

По-перше, тема не зовсім відповідає змісту праці. Тімоті Снайдер обіцяє описати чотири нації, але насправді його цікавить, як занепала ранньомодерна ідея польської нації. Білоруси в книжці фігурують доти, доки мають мрію про Велике князівство Литовське чи Литовсько-Білоруську республіку.

Українська нація зводиться лише до Галичини і Волині. Тімоті Снайдер майже не приділяє уваги решті регіонів України, наче вони не брали участі в процесах націєтворення. Якщо в XIX ст. автор ще згадує Наддніпрянщину, то далі він констатує,

що в СРСР українцям не було змоги розвивати національну ідентичність (після 1930-х рр.). Саме цим він аргументує зосередження уваги на Галичині та Волині. В цьому випадку з автором можна посперечатися, адже українські націєтворчі процеси активізувалися в 1960-х рр. І України в 1991 р. була "Наддніпряньським проектом", а не "Галицьким". Зокрема, дисиденстська традиція боротьби за незалежність України ніяк не перетиналась з традиціями і пам'яттю про ОУН-УПА. Тобто націєтворчі процеси в УРСР ніколи не припинялися, про що стверджують і такі дослідники як Роджерс Брубейкер, Роман Шпорлюк, Богдан Кравченко та ін.

Також в роботі присутні фактографічні помилки та методологічні суперечності. Наприклад, у випадку з Гадяцькою угодою 1658 р. Тімоті Снайдер стверджує, що сейм Речі Посполитої ратифікував цю угоду, а тому вона цілком могла б змінити ситуацію в Східній Європі, якби "дикі" козаки, яких не міг контролювати Іван Виговський. А тому Гадяцька угода не могла бути втілена на практиці, через що польська шляхта втратила інтерес до неї. Втім, ситуація була іншою: польський сейм викинув низку пунктів з угоди, внаслідок чого Гадяч-1658 нагадував Зборів-1649, тобто визнання з боку Сейму лише автономії України, та й то в дуже обмеженому вигляді. Після десяти років війни навіть прибічники Івана Виговського були проти такої угоди.

Так само Тімоті Снайдер згадує, що в Україні існував розрив між шляхтою та селянами в XVII ст. Перші були католиками, а другі - православними. Знову ж таки, Наталія Яковенко в своїх працях по шляхті вказувала, що шляхта не переходила на католицизм, а трималася своєї віри. Зміни віри були більш притаманними магнатам, які "перескакували" з однієї конфесії в іншу.

Також деколи праця містить оціночні судження. Наприклад, Тімоті Снайдер пише, що поляки, які *дивом* уціліли на Волині після різні 1943 р., були депортовані в 1946 р. в Польщу. Права числа, які він подає, дещо суперечать цій картині. В 1939 р. поляків на Волині було близько 400 тис., на 1941 р. - бл. 200 тисяч (завдяки репресіям радянської влади). За час етнічних чисток загинуло 50-70 тис. поляків. Тобто, уціліло 130-150 тисяч, або 65-75%. В такому контексті не коректно говорити про них як про дивом уцілілих.

Так само суперечливими є згадки про те, що в УПА значну роль відігравали українці, які служили в нацистській поліції. Сам же Снайдер наводить свідчення, що за даними 501 біограми вояків УПА з нацистами співпрацювало 52 вояки. Це бл. 10%. Звісно, дані збиралися не в 1943 р., коли до УПА почали приєднуватися і "націоналізовані" етнічними чистками з боку поляків українські селяни. Але тут історик мав би обережніше підійти до справи - і поцікавитися, як скільки з тих 501 вояків були в УПА з 1943 р. Тоді можна було прикинути, чи ця частка колаборантів була значною.

Підсумовуючи, зазначу, що книга варта уваги як в фактографічному, так і теоретичному планах. Вона пропонує новий погляд на факти, які входять до українського канону національної історії, тобто пропонує задавати нові питання. А саме це є ознакою доброї наукової роботи.

¹ Оригінально праця Сергія Єкельчика була видана англійською мовою. Також є український її переклад "*Історія України: народження модерної нації*" (Laurus, 2012).